

Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ Ι

Γενικά χαρακτηριστικά της γλώσσας

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ: ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2005

I. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

1.

Με τον όρο *ομιλία* [langage] εννοούμε τη γλώσσα ως ανθρώπινο φαινόμενο και ως ιδιαίτερο είδος επικοινωνίας.

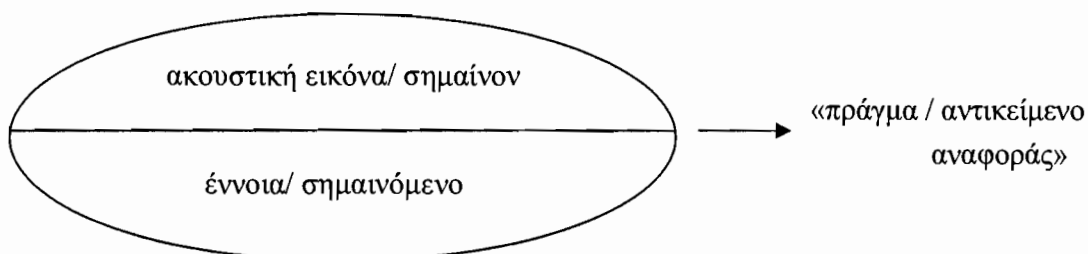
α) Η γραμμικότητα της ομιλίας

Η ομιλία εκτυλίσσεται μέσα στον χρόνο. Τα στοιχεία που τη συγκροτούν υπακούουν σε αυτή τη «γραμμικότητα» – εμφανίζονται το ένα μετά το άλλο. Το χαρακτηριστικό αυτό, όσο προφανές κι αν φαίνεται, δεν παύει να είναι θεμελιώδες, στον βαθμό που αποτελεί, ένα αναγκαστικό όρο της ομιλίας και των χαρακτηριστικών της.

β) Ο φωνητικός χαρακτήρας της ομιλίας: η προτεραιότητα της προφορικής γλώσσας

Για τη γλωσσολογία κύριο αντικείμενο μελέτης είναι η *προφορική* ομιλία. Η γραπτή γλώσσα είναι δευτερογενής τόσο από οντογενετική άποψη –το παιδί πρώτα μαθαίνει να μιλάει και μετά να γράφει– όσο και από την άποψη της ιστορίας της ανθρωπότητας – η γραφή εμφανίζεται σχετικά πρόσφατα στο ιστορικό προσκήνιο. Επιπλέον, η γραπτή γλώσσα πολύ συχνά δεν παρακολουθεί την φωνητική πραγματικότητα (ιστορική ορθογραφία).

γ) Το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου

«Το γλωσσικό σημείο ενώνει όχι ένα πράγμα με ένα όνομα, αλλά μια έννοια με μια ακουστική εικόνα» (Saussure). «Το σημαίνον είναι ανατιολόγητο, δηλ. αυθαίρετο σε σχέση με το σημαϊνόμενο, με τον οποίο δεν έχει κανένα φυσικό δεσμό στην πραγματικότητα» (Saussure). Παράδειγμα: η έννοια «αδελφή» δεν έχει καμιά εσωτερική σχέση με την ακολουθία των ήχων α-δ-ε-λ-φ-ή που της χρησιμεύει ως σημαίνον. Θα μπορούσε εξίσου καλά να παριστάνεται με οποιαδήποτε άλλη ακολουθία. Απόδειξη οι διαφορές μεταξύ των γλωσσών: *αδελφή, sister, soeur*.

Παρατήρηση 1:

Για τον Saussure, η αυθαιρεσία του γλωσσικού σημείου ορίζεται ως σχέση σημαίνοντος και σημαϊνόμενου – δεν περιλαμβάνει το «πράγμα». Ωστόσο, στον βαθμό που το σημαϊνόμενο –η έννοια– είναι μια αντανάκλαση του «πράγματος» –μεσολαβημένη από τις διαδικασίες της γένεσης και της αφαίρεσης– είναι σαφές ότι η αυθαίρετη σχέση περιλαμβάνει και το «πράγμα»: η έννοια –γενικευμένη και αφηρημένη αντανάκλαση του «πράγματος»– συνδέεται αυθαίρετα με την ακουστική εικόνα.

Παρατήρηση 2:

Όπως σημειώνει ο Saussure, η αυθαίρετη σχέση σημαίνοντος / σημαϊνόμενου δεν σημαίνει ότι το σημαίνον εξαρτάται από την ελεύθερη εκλογή του υποκειμένου. Το σημαίνον είναι δεσμευτικό για το υποκείμενο, εφόσον έχει καθιερωθεί μέσα σε μια γλωσσική κοινότητα.

Όρια αυθαιρεσίας

(i) Ονοματοποιίες (ή ηχομιμητικές εκφράσεις) – επιφωνήματα

Παραδείγματα ονοματοποιϊών: *κούκος, τικ-τακ, γκαπ-γκουπ.*

Παραδείγματα επιφωνημάτων: *αχ! ωχ!*

Πρόκειται για ένα μικρό αριθμό σημείων σε κάθε γλώσσα που αντιστέκονται στο γενικό κανόνα της αυθαιρεσίας. Ωστόσο και σε αυτές τις –λίγες– περιπτώσεις μπορεί κανείς να ανιχνεύσει την παρέμβαση –σε κάποιο βαθμό– του στοιχείου της αυθαιρεσίας: η λέξη *κούκος* π.χ. έχει τη μορφή δευτερόκλιτου ουσιαστικού (όπως κι η λέξη *άνθρωπος*). Και στην περίπτωση των επιφωνημάτων, η ποικιλία από γλώσσα σε γλώσσα δείχνει ότι κι εδώ παρεμβαίνει ο παράγοντας αυθαιρεσία: *αχ! ouch* (αγγλικά προφέρεται άουτσ), *aie!* (γαλλικά).

(ii) Απόλυτη – σχετική αυθαιρεσία

Τα σημεία που συγκροτούν μια γλώσσα δεν είναι όλα αυθαίρετα στον ίδιο βαθμό. Για παράδειγμα, η λέξη *είκοσι* διαφοροποιείται από τη λέξη *δεκαεννιά* κατά το ότι η δεύτερη ανακαλεί τους όρους από τους οποίους αποτελείται (*δέκα* και *εννιά*) –είναι *σχετικά αυθαίρετη*–, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με την πρώτη – είναι *απόλυτα αυθαίρετη*.

δ) Η διπλή άρθρωση

Πολύ εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η τεράστια ποικιλία των λέξεων –των μονάδων με νόημα– που χρησιμοποιούμε στην ομιλία, δημιουργείται από τον συνδυασμό ενός περιορισμένου αριθμού *μονάδων ήχου* χωρίς νόημα. Παράδειγμα:

κάλος, λάκος, κόλας (γεν. της λέξης κόλα)

Αυτό εννοούμε όταν λέμε ότι η ανθρώπινη ομιλία χαρακτηρίζεται από *διπλή άρθρωση*: διαρθρώνεται σε δύο «επίπεδα»: οι μονάδες με νόημα –1ο επίπεδο ή *1η άρθρωση*– συγκροτούνται από στοιχεία χωρίς νόημα – 2ο επίπεδο ή *2η άρθρωση*. Είναι προφανές ότι ένα σύστημα με το χαρακτηριστικό της διπλής άρθρωσης είναι ιδιαίτερα «οικονομικό».

ε) Ο ασυνεχής χαρακτήρας των γλωσσικών μονάδων

Το ακουστικό σήμα, ως φυσική οντότητα, είναι *συνεχές*, δεν μπορεί να αναλυθεί σε απόλυτα *διακριτές* μονάδες. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς με τη *φασματογραφική* ανάλυση της ομιλίας – όπου φαίνεται καθαρά η συνεχής «ροή», η απουσία απόλυτων τομών. Μια άλλη εμπειρία που μπορεί επίσης να χρησιμοποιήσει κανείς για να προσεγγίσει το ζήτημα αυτό, είναι από την έκθεσή του σε προφορικό λόγο άγνωστης ξένης γλώσσας: δεν υπάρχει η δυνατότητα διάκρισης λέξεων, φράσεων κ.τ.λ.

Αν το ακουστικό σήμα στη φυσική του υπόσταση είναι συνεχές –δεν μπορεί να αναλυθεί σε *διακριτές* μονάδες–, στη λειτουργία του μέσα στην ομιλία είναι *ασυνεχές* – αναλύεται σε *διακριτές* μονάδες. Όλοι μας ξέρουμε ότι μια πρόταση μπορεί να αναλυθεί σε λέξεις και ότι οι λέξεις αναλύονται σε ξεχωριστούς ήχους. Αυτό αντανακλάται και στη γραφή που διαχωρίζει τις λέξεις και χρησιμοποιεί ξεχωριστά σύμβολα για τους ξεχωριστούς ήχους. Πώς εξηγείται αυτή η λειτουργική (και όχι η «φυσική») ασυνέχεια του ηχητικού γλωσσικού σήματος; Στο γεγονός ότι οι ήχοι που *συνδυάζονται* για να δημιουργήσουν το σημαίνον έχουν *διακριτική* (ή αντιθετική) λειτουργία. Παράδειγμα: ας πάρουμε το σημείο *πίνω* – και ας το γράψουμε με λατινικούς χαρακτήρες για να μη μας μπερδεύει η *ιστορική ορθογραφία*: *pino*. Όπως φαίνεται από τα παρακάτω παραδείγματα

pino / δino (δίνω)

pino / pαno (πάνω)

pino / piζo (πήζω)

pino / piνa (πείνα)

οι εναλλαγές p/δ, i/a, n/z, o/a δημιουργούν διαφορετικές λέξεις – *διακρίνουν* (: διακριτική / αντιθετική λειτουργία) νοήματα. Η ασυνέχεια είναι «προϊόν» αυτής της διακριτικής λειτουργίας. Τις ελάχιστες αυτές (ασυνεχείς) *διακριτικές* μονάδες της ομιλίας τις ονομάζουμε **φωνήματα**. Η διπλή άρθρωση της ομιλίας βασίζεται σε αυτές ακριβώς τις ασυνεχείς διακριτικές μονάδες.

ζ) Η παραγωγικότητα (ή δημιουργικότητα)

Αν ο αριθμός των *φωνημάτων* είναι (σε κάθε γλώσσα) περιορισμένος, και ο αριθμός των λέξεων μετρήσιμος, το σύνολο των *μηνυμάτων* (προτάσεων) που μπορούν να παραχθούν είναι ανοιχτό – δεν είναι μετρήσιμο. Υπάρχει η δυνατότητα να κατασκευάζονται και να ερμηνεύονται καινούρια μηνύματα – μηνύματα που δεν μπορούν να εντοπιστούν σε κανένα κατάλογο ή «λεξικό», όσο μεγάλο και αν είναι. Η ανθρώπινη γλώσσα είναι ένας *ανοιχτός κώδικας*.

2.

Μια σύντομη παρέκβαση σε τεχνητά συστήματα επικοινωνίας (*τεχνητούς κώδικες*) θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα τα γενικά χαρακτηριστικά της ομιλίας που ήδη έχουμε εντοπίσει. Παραδείγματα τεχνητών κωδίκων είναι τα σήματα της τροχαίας, τα σήματα που δηλώνουν μάρκες αυτοκινήτων, τα ναυτικά σήματα, η γλώσσα των νευμάτων, ο κώδικας Morse κ.ά. Όλα τα μηνύματα που εκφράζονται μέσω αυτών των τεχνητών κωδίκων μπορούν να εκφραστούν και γλωσσικά. Με αυτή την έννοια, οι κώδικες αυτοί «προϋποθέτουν» τη γλώσσα.

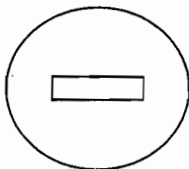
Γραμμικότητα: Η ομιλία εκτυλίσσεται μέσα στον χρόνο – τα ακουστικά σημαίνοντα υπακούουν στη γραμμικότητα του χρόνου. Σε ένα οπτικό σημαίνον όμως – ένα σήμα της τροχαίας λ.χ.– δεν υπάρχει αυτή η χρονική γραμμικότητα.

Διπλή άρθρωση: Η πλήρης απουσία άρθρωσης είναι εμφανής στο παρακάτω σήμα μάρκας αυτοκινήτου:

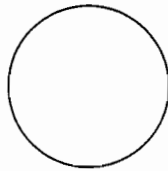

Το σήμα αυτό δεν μπορεί να αναλυθεί σε μονάδες που το συγκροτούν. Πρόκειται για σήμα χωρίς άρθρωση – «ολόκληρο» σημαίνει μια συγκεκριμένη μάρκα.

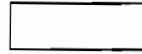
Στο παρακάτω παράδειγμα (σήμα τροχαίας)

έχουμε την περίπτωση ενός σήματος με *μία άρθρωση* μόνο. Σε αντίθεση με το παράδειγμα που είδαμε παραπάνω, εδώ μπορούμε να προχωρήσουμε σε παραπέρα ανάλυση του σήματος:

‘κίνδυνος’

‘όχι διέλευση’

Η ανάλυση, ωστόσο, δεν μας δίνει, όπως στην περίπτωση της ανθρώπινης γλώσσας, στοιχειώδεις μονάδες χωρίς νόημα.

Τόσο ο κόκκινος κύκλος όσο και το παραλληλόγραμμο, έχουν νόημα (‘κίνδυνος’ και ‘όχι διέλευση’, αντίστοιχα) δεν αντιστοιχούν στα κενά από νόημα φωνήματα. Γι’ αυτό λέμε ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με σήμα με *μία άρθρωση* – υπάρχει μονάχα ένα επίπεδο, το επίπεδο των μονάδων με νόημα (1η άρθρωση)· και ότι απουσιάζει το «κατώτερο» επίπεδο – το επίπεδο των μονάδων χωρίς νόημα (2η άρθρωση).

Διπλή άρθρωση βρίσκουμε στον κώδικα Morse και στη γλώσσα των νευμάτων.

Παραγωγικότητα (ή δημιουργικότητα). Η σύγκριση του κώδικα των σημάτων της τροχαίας με την ανθρώπινη γλώσσα ως προς το χαρακτηριστικό «παραγωγικότητα» δείχνει αμέσως τη διαφορά τους: στην πρώτη περίπτωση ο αριθμός των μηνυμάτων είναι πεπερασμένος –δεν υπάρχει απειρία σημάτων τροχαίας–, ενώ στη δεύτερη δεν είναι. Ο κώδικας των σημάτων της τροχαίας είναι «κλειστός κώδικας», ενώ η ανθρώπινη γλώσσα είναι «ανοιχτός κώδικας». Υπάρχουν βέβαια και «ανοιχτοί» τεχνητοί κώδικες: κώδικας Morse, γλώσσα νευμάτων.

Αυθαιρεσία. Κώδικες με διπλή άρθρωση (ομιλία, Morse, γλώσσα νευμάτων) έχουν πάντοτε το χαρακτηριστικό της αυθαιρεσίας. Δεν ισχύει όμως και το αντίστροφο. Έτσι, στα σήματα της τροχαίας, λ.χ. βρίσκουμε συχνότατα το στοιχείο της αυθαιρεσίας, αν και δεν έχουν διπλή άρθρωση.

3.

Πέρα από τη συμβολή της στην πληρέστερη κατανόηση των γενικών χαρακτηριστικών που έχουμε ήδη επισημάνει, η σύγκριση ομιλίας και τεχνητών κωδίκων μπορεί να μας βοηθήσει να εντοπίσουμε και άλλα γενικά χαρακτηριστικά της:

η) Η ανθρώπινη γλώσσα δεν είναι νομοθετημένη

Στην περίπτωση των τεχνητών κωδίκων ξέρουμε κατά κανόνα τον τόπο /χρόνο /πρόσωπο ή φορέα που τους νομοθέτησε, που διατύπωσε τους κανόνες λειτουργίας τους. Δεν ισχύει το ίδιο για τη γλώσσα –δεν είναι νομοθετημένη– με αυτή την έννοια.

θ) Συνάρτηση με τα συμφραζόμενα

Οι τεχνητοί κώδικες επιτρέπουν την παραγωγή μηνυμάτων με περιεχόμενο που δεν επηρεάζεται –είναι ανεξάρτητο– από τα συμφραζόμενα – απ’ ό,τι προηγείται ή έπεται. Έτσι, ένα σημείο της τροχαίας λ.χ. έχει πάντα το ίδιο περιεχόμενο, χωρίς να επηρεάζεται από τον αριθμό και τη φύση των άλλων σημάτων που συναντήσαμε. (ή θα συναντήσουμε) στον δρόμο. Δεν ισχύει το ίδιο με την ανθρώπινη γλώσσα. Το περιεχόμενο του μηνύματος

Ο Γιάννης έφυγε

επηρεάζεται από τα συμφραζόμενα (: Έγινε καβγάς κι έφυγε / του είπα να φύγει κι έφυγε κ.τ.λ.).

ι)

Οι περισσότεροι τεχνητοί κώδικες περιορίζονται στη μεταφορά πληροφορίας και μόνο – έχουν μόνο *αναφορική λειτουργία*. Η ανθρώπινη γλώσσα δεν περιορίζεται στην αναφορική λειτουργία –στην απλή μεταφορά πληροφορίας– επιτρέπει και την έκφραση της υποκειμενικότητας του ομιλητή (*συναισθηματική λειτουργία*: στάση ομιλητή απέναντι στο αντικείμενο ομιλίας του, *ποιητική λειτουργία*: ύφος κ.τ.λ.).

κ) Ομοιογένεια τεχνητών κωδίκων - ανομοιογένεια ομιλίας.

Οι τεχνητοί κώδικες (ιδίως οι «κλειστοί», σήματα τροχαίας λ.χ.) παρουσιάζουν ομοιογένεια, στον βαθμό που ανταποκρίνονται σε ομοιογενείς επικοινωνιακές πρακτικές. Η ομιλία, στον βαθμό που συνδέεται με ανομοιογενείς επικοινωνιακές πρακτικές, παρουσιάζει *ανομοιογένεια*: κοινωνικές διάλεκτοι (που ανταποκρίνονται σε κοινωνικές διαφοροποιήσεις), διαφορές που συνδέονται με διαφορές ηλικίας, γεωγραφικές διάλεκτοι κ.τ.λ.

4.

Η συζήτηση των γενικών χαρακτηριστικών της ομιλίας θα κλείσει με τη θεώρηση της ομιλίας από μια τελευταία οπτική γωνία – αυτή που μας προσφέρεται από τα *συστήματα επικοινωνίας στο ζωικό βασίλειο*. Η επικοινωνία στα ζώα λειτουργεί κυρίως με *κραυγές* (από απλές κραυγές έως τα πολύπλοκα «τραγούδια» των ωδικών πουλιών), *οσμές* και *κινήσεις*. Τα σήματα που ανταλλάσσονται έχουν να κάνουν: α) με τις σχέσεις μάνας-μικρών· β) με αναπαραγωγικές σχέσεις· γ) με σχέσεις μέσα στην ομάδα – όταν πρόκειται για ζώα που ζουν ομαδικά· δ) με τον καθορισμό της περιοχής του ζώου – την άμυνα / τον κίνδυνο· ε) με την τροφή. Όλα τα σήματα έχουν κύρια *συγκινησιακό / επιφωνηματικό* χαρακτήρα. Οι ζωικοί «κώδικες» δεν παρουσιάζουν ούτε *αυθαιρεσία* ούτε *διπλή άρθρωση*, ούτε *παραγωγικότητα* (το ρεπερτόριο των μηνυμάτων είναι περιορισμένο).

Η σύγκριση των ζωικών «κωδίκων» με την ομιλία μας επιτρέπει να εντοπίσουμε τρία ακόμα γενικά χαρακτηριστικά της:

λ) Μετάθεση [displacement]

Τα ζωικά σήματα είναι «προσδεδεμένα» πάντα σε κάποιο συγκεκριμένο άμεσα παρόν ερέθισμα. Δεν εμφανίζονται χωρίς το άμεσο ερέθισμα (μετάθεση). Δεν γίνεται αναφορά σε αφηρημένες ιδέες, σε συμβάντα παρελθόντα / μελλοντικά. Εξαιρέση: ο χορός των μελισσών που πληροφορεί την κοινότητα για την ύπαρξη γύρης (απόσταση / ποιότητα). Εδώ το ερέθισμα δεν είναι άμεσα παρόν.

μ) Οι ζωικοί «κώδικες» αποτελούν γενετική «προίκα» των ζώων – είναι έμφυτοι.

Οι ζωικοί κώδικες έχουν κύρια συγκινησιακό χαρακτήρα (όπως ήδη σημειώσαμε) και είναι έμφυτοι: δεν μαθαίνονται με τον ίδιο τρόπο που δεν «μαθαίνουμε» και εμείς ανάλογες «συγκινησιακές» εκδηλώσεις – να κλαίμε, να γελάμε, να κραυγάζουμε. Η ανθρώπινη γλώσσα δεν είναι έμφυτη. Το παιδί χρειάζεται σημαντικό χρόνο για να μάθει να μιλάει, και αυτό γιατί πρέπει να κατακτήσει ένα σύστημα όπου ο ήχος έχει κύρια παραστατική / αναφορική λειτουργία – και όχι κύρια συγκινησιακή / επιφωνηματική λειτουργία– και η λειτουργία αυτή πραγματώνεται μέσα από μια αυθαίρετη σχέση σημαίνοντος / σημαινόμενου. Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο «αυθαίρετο» παραστατικό / αναφορικό σύστημα απαιτεί σημαντικό χρόνο μαθητείας.

Δεν αποκλείεται βέβαια να είναι έμφυτη η προδιάθεση για την εκμάθηση της γλώσσας.

ν)

Στην περίπτωση της ανθρώπινης γλώσσας, όλα τα στοιχεία της είναι διαθέσιμα σε όλα τα μέλη της κοινότητας (με την εξαίρεση των πολύ μικρών ηλικιών). Στα ζώα δεν συμβαίνει το ίδιο. Συχνά βρίσκουμε περιορισμούς στο ρεπερτόριο των σημάτων ανάλογα με το φύλο ή ακόμα και ανάλογα με την αναπαραγωγική κατάσταση (οίστρος).

Γενική παρατήρηση για τη σχέση ζωικών κωδίκων / ομιλίας

Η ασυνέχεια ανάμεσα στην ομιλία και στους ζωικούς κώδικες είναι προφανής: στην πρώτη περίπτωση έχουμε ένα αυθαίρετο –διπλά αρθρωμένο– «ανοιχτό» κώδικα με χαρακτήρα κύρια αναφορικό / παραστατικό, ενώ στη δεύτερη μη αυθαίρετους –χωρίς άρθρωση– «κλειστούς» κώδικες με χαρακτήρα κύρια συγκινησιακό / επιφωνηματικό. Υπάρχει όμως μια «περιοχή» της ομιλίας –με χαρακτήρα κύρια συγκινησιακό– όπου εμφανίζεται ένα στοιχείο συνέχειας: πρόκειται για την περιοχή της παραγλώσσας (κινήσεις / χειρονομίες, ένταση φωνής / χρωματικός τονισμός).

II. ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

Όργανα παραγωγής της ομιλίας:

αναπνευστικός μηχανισμός (πνεύμονες, εισπνοή / εκπνοή), λάρυγγας (στον λάρυγγα, μέσω των φωνητικών χορδών, παράγεται η αναγκαία ηχητική ενέργεια που χρησιμοποιείται στην ομιλία), φάρυγγας, στοματική κοιλότητα, ρινικές κοιλότητες (παίζουν τον ρόλο ηχείων), δόντια, χείλη.

Παρατήρηση 1:

Κανένα απ' αυτά τα όργανα δεν είναι φτιαγμένο ειδικά για τη γλώσσα –όλα είναι «δανεισμένα» στη γλώσσα.

Παρατήρηση 2:

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί η *μεγάλη ευκινησία* των μυώνων του προσώπου (που δεν παρατηρείται στους πιθήκους λ.χ) που βοηθάει στην ομιλία, καθώς και η *κάθετη, χωρίς κενά διάταξη των δοντιών*, το *ίσο* περίπου *ύψος-πλάτος* τους, η *απουσία των μεγάλων κυνοδόντων*. Χάρη σ' αυτά τα χαρακτηριστικά των δοντιών είναι δυνατή η παραγωγή ήχων όπως λ.χ. φ, β, τ, θ, δ.

Εγκέφαλος

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος χωρίζεται σε δύο *ημισφαίρια*, το δεξιό και το αριστερό, που συνδέονται μεταξύ τους με μια μάζα νευρικών ινών που ονομάζεται *μεσολόβιο*. Ο εγκέφαλος εμφανίζει *λειτουργική ασυμμετρία*, τα δύο ημισφαίρια δηλ. παρουσιάζουν κάποια *εξειδίκευση* ως προς τις λειτουργίες που ελέγχουν και ως προς το είδος των πληροφοριών που επεξεργάζονται. Από κλινικές παρατηρήσεις (ασθενείς που πάσχουν από όγκους στον εγκέφαλο ή έχουν υποστεί εγκεφαλικά επεισόδια, περιπτώσεις επιληπτικών στους οποίους, για λόγους θεραπευτικούς, έχουν αποκοπεί οι διασυνδέσεις των δύο ημισφαιρίων, ηλεκτρικός ερεθισμός του φλοιού των ημισφαιρίων κατά τη διάρκεια εγχειρήσεων, νάρκωση ενός ημισφαιρίου με έγχυση βαρβιτουρικών (Wada test)), έχει διαπιστωθεί ότι, ως προς την ομιλία, ενεργό είναι κύρια το *αριστερό* ημισφαί-

ριο. Από παλιά έχουν εντοπιστεί δύο περιοχές («μοίρες») στον φλοιό του αριστερού ημισφαιρίου: η περιοχή του Broca και η περιοχή του Wernicke. Βλάβες στην περιοχή του Broca δημιουργούν *αφασίες* δυσarthρικού (κύρια) τύπου –δυσκολίες στην έκφραση (παραγωγή της ομιλίας)–, ενώ βλάβες στην περιοχή του Wernicke δημιουργούν *αφασίες* με συμπτώματα ασυναρτησίες, απώλεια λεξικού, γραμματικών κανόνων δυσκολίες κατανόησης.

Γενικότερα, το αριστερό ημισφαίριο ελέγχει την ικανότητα για πολύπλοκες αναλυτικές λειτουργίες, όπως η γλώσσα, τα μαθηματικά. Το δεξιό ημισφαίριο ελέγχει κύρια ολιστικές λειτουργίες (χωρογνωσία, προσωπογνωσία)· γενικά, διαδικασίες που απαιτούν τη συμμετοχή της οπτικής αντίληψης του χώρου, καθώς και συγκινησιακές δραστηριότητες (φαντασία, μουσική, καλλιτεχνικές ικανότητες).

Παρατήρηση 1:

Για να καταλάβει κανείς τον αναλυτικό χαρακτήρα της γλώσσας δεν έχει παρά να θυμηθεί το χαρακτηριστικό της διπλής άρθρωσης – την ανάλυση του γλωσσικού σημείου σε στοιχειώδεις τυπικές (χωρίς νόημα) μονάδες.

Παρατήρηση 2:

Στα ζώα δεν βρίσκουμε λειτουργική ασυμμετρία – με μόνη εξαίρεση τα ωδικά πουλιά. Αυτό δεν είναι τυχαίο, γιατί στα ωδικά πουλιά εμφανίζονται τα πιο περίπλοκα σήματα των ζωικών κωδίκων.

Παρατήρηση 3:

Τα δύο ημισφαίρια είναι γενετικά ισοδύναμα ως προς την ομιλία. Η εξειδίκευση αρχίζει μετά το δεύτερο έτος (σύμφωνα με άλλους, μετά το πέμπτο) και ολοκληρώνεται ως το δέκατο έτος της ηλικίας (σύμφωνα με άλλους, ως το δέκατο τέταρτο). Αυτό διαπιστώνεται από τις πολύ περιορισμένες συνέπειες που έχουν, σε σχέση με την ομιλία, βλάβες στο αριστερό ημισφαίριο μικρών παιδιών. Ακόμα και σε περιπτώσεις πλήρους εκτομής του αριστερού ημισφαιρίου σε μικρά παιδιά, το δεξιό ημισφαίριο της είναι σε θέση να αναλάβει την «ευθύνη» της ανάπτυξης της ομιλίας.

Το αριστερό ημισφαίριο επιπλέον ελέγχει τις κινήσεις του δεξιού μέρους του σώματος (χέρι, πόδι), ενώ το δεξιό, τις κινήσεις του αριστερού (χέρι, πόδι). Το ενδιαφέρον είναι ότι το ίδιο ημισφαίριο που ελέγχει την ομιλία –το αριστερό– ελέγχει και το *κυρίαρχο χέρι* –το δεξιό–, το χέρι δηλαδή που κύρια χρησιμοποιούμε για τον συντονισμό και την εκτέλεση εργασιακών δραστηριοτήτων· ελέγχει τη *δεξιότητα* (τόσο με την κυριολεκτική όσο και με τη μεταφορική –που γεννιέται από την κυριολεκτική– έννοια του όρου ‘δεξιότητα’). Ο συσχετισμός αυτός φαίνεται καθαρά από την πολύ συχνή συνύπαρξη αφασιών (εξαιτίας βλαβών στο αριστερό ημισφαίριο) και *απραξιών* (απώλεια δεξιοτήτων-ικανοτήτων για την εκτέλεση συντονισμένων δραστηριοτήτων με το χέρι).

Παρατήρηση 1:

Η προτιμησιακή χρήση ενός μέλους εμφανίζεται μόνο στους ανθρώπους – όχι στα ζώα.

Παρατήρηση 2:

Οι δεξιόχειρες είναι στατιστικά πολύ περισσότεροι από τους αριστερόχειρες / αμφίχειρες. Στους περισσότερους αριστερόχειρες / αμφίχειρες ο έλεγχος της ομιλίας εξακολουθεί να γίνεται από το αριστερό ημισφαίριο, αν και υπάρχουν μερικοί αριστερόχειρες / αμφίχειρες στους οποίους τα δύο ημισφαίρια έχουν την ίδια ισχύ για την ομιλία.

Παρατήρηση 3:

Η προτιμησιακή χρήση του ενός χεριού εμφανίζεται κατά το τέλος του πρώτου έτους της ηλικίας και στις αρχές του δεύτερου, ακριβώς κατά την περίοδο κατά την οποία αρχίζει να αναπτύσσεται η ομιλία.

Η ανάπτυξη της προτιμησιακής χρήσης του ενός χεριού στο ανθρώπινο είδος θα πρέπει να συνδεθεί με τη χρήση εργαλείων (βλ. και παρακάτω) που απαιτεί τόσο τον συντονισμό των δύο χεριών όσο και την «κυριαρχία» του ενός πάνω στο άλλο.

Πώς εξηγείται η λειτουργική ασυμμετρία (το γεγονός ότι τα δύο εγκεφαλικά ημισφαίρια παρουσιάζουν εξειδίκευση); Οι απόψεις, βασικά, είναι δύο:

1) Η ημισφαιρική εξειδίκευση είναι αποτέλεσμα της γλώσσας

Η γλώσσα σχετίζεται μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο χειρισμού πληροφορίας που έχει χαρακτήρα *αναλυτικό* (διπλή διάρθρωση) και που αντιπαρατίθεται σε άλλους *ολιστικούς* τρόπους χειρισμού πληροφοριών (οπτική αντίληψη λ.χ.). Ο εγκέφαλος, για να είναι σε θέση να χειρίζεται και τους δύο αυτούς «τρόπους», «αναγκάστηκε» να εξειδικευτεί –να κάνει ένα «καταμερισμό εργασίας» και να «αναθέσει» στο ένα ημισφαίριο τον έλεγχο των αναλυτικών λειτουργιών και στο άλλο τον έλεγχο των ολιστικών.

2) Η δεύτερη άποψη υποστηρίζει ότι η αναζήτηση της ερμηνείας της ημισφαιρικής εξειδίκευσης δεν μπορεί να γίνεται ερήμην –όπως γίνεται στην πρώτη άποψη– της **σχέσης ομιλίας και προτιμησιακής χρήσης του ενός χεριού (δεξιότητα) – να αγνοεί δηλ. το γεγονός ότι το αριστερό ημισφαίριο ελέγχει τόσο την ομιλία όσο και τη *δεξιοχειρία*. Με άλλα λόγια, το κλειδί για την ερμηνεία της ημισφαιρικής εξειδίκευσης δεν μπορεί να το προσφέρει μόνο η ομιλία (με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της), αλλά η σχέση (διαπιστωμένη σε επίπεδο φυσιολογίας του εγκεφάλου) ομιλίας και προτιμησιακής χρήσης του ενός χεριού (δεξιότητα που πρέπει να συνδέεται, όπως σημειώσαμε, με τη χρήση εργαλείων).**

III. Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ

Πότε και πώς γεννήθηκε η ανθρώπινη γλώσσα; Το ερώτημα αυτό για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα θεωρήθηκε από τους γλωσσολόγους άγονο και αναπάντητο. Χαρακτηριστικά, το 1866 η Γλωσσολογική Εταιρεία του Παρισιού έβαλε ως όρο στο καταστατικό της ότι δεν θα γίνονται δεκτές ανακοινώσεις με θέμα την προέλευση της γλώσσας. Ο όρος αυτός επικυρώθηκε ξανά το 1911. Την ίδια στάση κράτησε και η Φιλολογική Εταιρεία του Λονδίνου. Ωστόσο, λίγα χρόνια πριν την απαγόρευση της Γλωσσολογικής Εταιρείας του Παρισιού το 1859 είχε κυκλοφορήσει ένα βιβλίο που έμελλε να δημιουργήσει, σε σημαντικό ποσοστό, το πλαίσιο για να ξανατεθεί το ερώτημα με την προοπτική κάποιας απάντησης. Πρόκειται για το βιβλίο του Δαρβίνου *Η Καταγωγή των ειδών*, όπου για πρώτη φορά διατυπώνεται συστηματικά η υπόθεση της προέλευσης του ανθρώπου από το ζωικό βασίλειο και ειδικότερα από τους ανθρωποειδείς πιθήκους. Στα 1871 κυκλοφορεί ένα ακόμα βιβλίο του Δαρβίνου με τον τίτλο *Η Έκφραση των συναισθημάτων στον άνθρωπο και στα ζώα*, όπου μεταξύ άλλων συζητιέται και το ζήτημα της γένεσης της ανθρώπινης γλώσσας. Η υπόθεση του Δαρβίνου γονιμοποίησε μια σειρά από επιστήμες που συμβάλλουν σήμερα στην καλύτερη κατανόηση του ερωτήματος για την προέλευση της ομιλίας (αν όχι –ακόμα– στην απάντηση του): (α) τη *φυσική ανθρωπολογία* και ειδικότερα του κλάδου της που λέγεται *παλαιοανθρωπολογία*: η παλαιοανθρωπολογία μελετά τα σκελετικά κατάλοιπα των πρωιμότετων ανθρώπων και, μεταξύ άλλων, επιχειρεί σε συνεργασία με τους νευρογλωσσολόγους (*νευρογλωσσολογία*: η επιστήμη που μελετά τις εγκεφαλικές βάσεις της ομιλίας) να αποσπάσει από αυτά πληροφορίες και για τη γένεση της γλώσσας (υποθέσεις λ.χ. για τον εγκέφαλο των πρωιμότετων ανθρώπων με βάση τα κρανία που έχουν βρεθεί – έχουνε ήδη δώσει κάποιες πληροφορίες για τη σχέση εγκεφάλου και ομιλίας)· (β) την *ηθολογία*, που μελετά τη συμπεριφορά των ζώων, συμπεριλαμβανομένων και των συστημάτων επικοινωνίας που τα χαρακτηρίζουν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον συγκέντρωσε η μελέτη –από αυτή την άποψη– των πιθήκων. Οι λόγοι είναι προφανείς· (γ) από τη συνάντηση της θεωρίας του Δαρβίνου με την *κοινωνική θεωρία* –και ειδικότερα τη μαρξιστική κοινωνική θεωρία– γεννιέται γύρω στα 1876 η μελέτη του Έγκελς *Ο ρόλος της εργασίας στην ανθρωποποίηση του πιθήκου*.

Η μαρξιστική αντίληψη για τον κοινωνικό ρόλο της εργασίας συνδυασμένη με τη θεωρία του Δαρβίνου οδηγούν τη μελέτη αυτή στην άποψη της ιστορικής αλληλεξάρτησης γλώσσας και εργασίας.

Άλλες επιστήμες που συμβάλλουν στη συζήτηση του προβλήματος της γένεσης της γλώσσας είναι η *προϊστορική αρχαιολογία*, που μελετά τα υλικά κατάλοιπα των πρωιμότετων

ανθρώπων κοινοτήτων, και η *ψυχολογολογία* – ειδικότερα, ο κλάδος της που ασχολείται με την *οντογένεση της γλώσσας*, την εκμάθηση δηλ. της γλώσσας από το παιδί. Τις πληροφορίες που μας δίνει η οντογένεση της γλώσσας μπορούμε να τις χρησιμοποιήσουμε με τον όρο ότι δεν θα ξεχάσουμε ότι η οντογένεση επισυμβαίνει μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου ήδη υπάρχει η γλώσσα, ενώ, προφανώς, δεν ισχύει το ίδιο για τη *φυλογένεση* της – την πρώτη εμφάνιση της ομιλίας στο ανθρώπινο είδος. Η συμβολή της *νευρογλωσσολογίας* (εγκεφαλικές βάσεις της ομιλίας) έχει ήδη επισημανθεί.

Παρατήρηση:

Στις γλώσσες των λεγομένων «πρωτόγονων» λαών δεν μπορούμε να βασιστούμε γιατί απλά δεν είναι «πρωτόγονες», με την έννοια ότι έχουν πίσω τους τόση ιστορία όση και οι μη «πρωτόγονες» – οι δικές μας γλώσσες.

Πριν δώσουμε μια συνοπτική εικόνα για το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα η συζήτηση για την προέλευση της ομιλίας, θα πρέπει να σημειώσουμε μερικά ακόμα πρόσθετα στοιχεία. Οι *περιβαλλοντικοί όροι* για την «ανθρωποποίηση του πιθήκου» – ακριβέστερα, ενός είδους πιθήκου – πρέπει, κατά τους ειδικούς, να ήταν ο εξαναγκασμός τους – για λόγους οικολογικών αλλαγών – να προσαρμοστούν σε περιβάλλον «σαβάνας» (χέρσας έκτασης), ενώ αρχικά ζούσαν σε δάσος επάνω σε δέντρα. Η αλλαγή αυτή οδήγησε στη *διποδία* – στην *όρθια στάση* –, εφόσον στο νέο επίπεδο περιβάλλον δεν τους χρειαζόνταν πια τα «χέρια» για την μετακίνηση, ενώ τους ήταν απαραίτητα στο παλιό δασώδες περιβάλλον για την αναρρίχηση και την μετακίνηση από δέντρο σε δέντρο. Η διποδία – η *όρθια στάση* – *ελευθέρωσε τα χέρια*, αλλαγή τεράστιας σημασίας αφού ήταν ο όρος που επέτρεψε να χρησιμοποιηθούν τα άνω άκρα για την κατασκευή και χρήση εργαλείων.

Παρατήρηση 1:

Η *όρθια στάση* είχε και άλλες επιπτώσεις πέρα από την απαλλαγή των άνω άκρων από τις ευθύνες της στήριξης. Επηρέασε, μεταξύ άλλων, και την θέση του *λάρυγγα* (κάθοδος του *λάρυγγα*) – αλλαγή όχι χωρίς συνέπειες για την ομιλία. Σημειώνουμε απλά αυτή την αλλαγή, χωρίς να δώσουμε περισσότερες λεπτομέρειες που θα απαιτούσαν ειδικότερες γνώσεις και αρκετό χρόνο.

Παρατήρηση 2:

Το περιβάλλον («σαβάνα») στο οποίο, σύμφωνα με τις υποθέσεις των ειδικών, διαδραματίστηκε η «ανθρωποποίηση του πιθήκου», ενδεχόμενα εξηγεί ένα χαρακτηριστικό της ομιλίας που συζητήσαμε σε κάποια προηγούμενη ενότητα: το γεγονός ότι το ακουστικό σήμα (παρόλο που το αντιλαμβανόμαστε ως *ασυνεχές* – ως αποτελούμενο από *διακριτές μονάδες*) είναι, στη φυσική του υπόσταση, *συνεχές*. Από παρατηρήσεις που έγιναν σε πιθήκους στο φυσικό περιβάλλον διαπιστώθηκαν τα εξής: είδη πιθήκων που ζουν σε «σαβάνες» (ανοιχτές / χέρσες εκτάσεις) ή στο έδαφος του δάσους παρουσιάζουν συστήματα σημάτων (κραυγών), με το χαρακτηριστικό της συνέχειας, ενώ είδη πιθήκων που ζουν πάνω στα δέντρα του δάσους παρουσιάζουν ασυνεχή (στη φυσική τους υπόσταση) σήματα. Για τη διαφοροποίηση αυτή έχει προταθεί η εξής ερμηνεία: τα ασυνεχή σήματα (σήματα που η φασματογραφική τους ανάλυση δείχνει κάθετους διαχωρισμούς και όχι συνεχή ροή) εξυπηρετούν την επικοινωνία σε περιβάλλοντα (διαβίωση πάνω στα δέντρα του δάσους) όπου παρεμβαίνουν φυσικά εμπόδια (βλάστηση – θα μπορούσαν να προστεθούν και οι κραυγές / ήχοι των άλλων «κατοίκων» του

δάσους) που παρεμποδίζουν την οπτική επαφή και δημιουργούν κινδύνους μη πρόσληψης ή παράλλαξης του εκπεμπόμενου σήματος. Τα συνεχή (στη φυσική τους υπόσταση) σήματα αναπτύσσονται σε περιβάλλοντα (σαβάνα, έδαφος δάσους) όπου δεν παρεμβάλλονται εμπόδια στο ίδιο βαθμό και υπάρχει οπτική επαφή των μελών της αγέλης. Η υπόθεση της «ανθρωποποίησης του πιθήκου» σε περιβάλλον «σαβάνας» συνδυασμένη με τις «ηθολογικές» αυτές παρατηρήσεις μπορεί να προσφέρει κάποια εύλογη ερμηνεία για το συνεχή (στη φυσική του υπόσταση) χαρακτήρα της ομιλίας.

Η υλική ένδειξη ότι βρισκόμαστε μπροστά στους πρώτους εκπροσώπους του ανθρώπινου είδους είναι τα **εργαλεία**. Τα βρίσκουμε σε ανασκαφές συνδυασμένα με τα σκελετικά κατάλοιπα των θηραμάτων για τα οποία και χρησιμοποιούνταν και, σε ευτυχείς συγκυρίες, μαζί με τα σκελετικά κατάλοιπα των ίδιων των πρωιμότερων αυτών ανθρώπων. Τα παλιότερα γνωστά σε μας εργαλεία χρονολογούνται 2.6 εκ. χρόνια πριν (Αφρική, λίμνη Rudolf). Η κατασκευή και χρήση εργαλείων διαχωρίζει απόλυτα τους ανθρώπους από τα ζώα. Τα ζώα δεν κατασκευάζουν εργαλεία (γι' αυτό και δεν εμφανίζεται πουθενά στο ζωικό βασίλειο κάτι ανάλογο με την προτιμησιακή χρήση ενός μέλους –δεξιοχειρία– που βρίσκουμε στους ανθρώπους). Το κοντινότερο ανάλογο με τα ανθρώπινα εργαλεία το βρίσκουμε (πάλι) στους πιθήκους. Η παρατήρηση των πιθήκων στο φυσικό τους περιβάλλον έδειξε ότι χρησιμοποιούν ξυλαράκια ή κλαδιά για να μαζεύουν το μέλι από τις κερήθρες, για να μεγαλώνουν την είσοδο της φωλιάς των μερμηγκιών, για να φτάνουν φρούτα που είναι ψηλά. Επίσης παρατηρήθηκε ότι χρησιμοποιούν φύλλα για να καθαρίζουν το σώμα τους από τη λάσπη. Η αναλογία με τα ανθρώπινα εργαλεία βρίσκεται στο ότι και στις δύο περιπτώσεις ανάμεσα στον οργανισμό και στη φύση παρεμβάλλεται ένα ξένο αντικείμενο (μη μέλος του οργανισμού). Η ριζική, ποιοτική, διαφορά όμως βρίσκεται στο ότι, ενώ στην περίπτωση των ανθρώπων το παρεμβαλλόμενο αντικείμενο είναι *τεχνητό / επεξεργασμένο* στην περίπτωση των πιθήκων είναι *φυσικό / ανεπεξέργαστο*. Και τα πρωιμότερα ακόμα εργαλεία (βλ. παρακάτω) παρουσιάζουν ενδείξεις επεξεργασίας – τροποποίησης της φυσικής μορφής τους με τη χρήση κάποιου άλλου αντικείμενου. Οι πίθηκοι δεν χρησιμοποιούν ποτέ ένα αντικείμενο για να τροποποιήσουν /επεξεργαστούν ένα άλλο (χρησιμοποιούν μόνο τα χέρια τους κάποτε τα δόντια τους –αλλά εδώ πρόκειται για κάποιο μέλος του σώματος τους και όχι για «ξένο» αντικείμενο).

Η εξέλιξη της μορφής των πρωιμότερων ανθρώπινων εργαλείων μπορεί να μας δώσει κάποιες πληροφορίες για τη γένεση της γλώσσας. Καθώς παρακολουθεί κανείς την εξέλιξη αυτή μέσα στο χρόνο διαπιστώνει μια εμφανή διαφοροποίηση ως προς τον παράγοντα **τυποποίηση**. Τα πρωιμότερα εργαλεία (βλ. εικόνα 1) είναι χονδροειδή, πολύ λίγο επεξεργασμένα, με ακανόνιστη μορφή – δεν παρουσιάζουν σχεδόν καθόλου

Ε
ι
κ
·
1

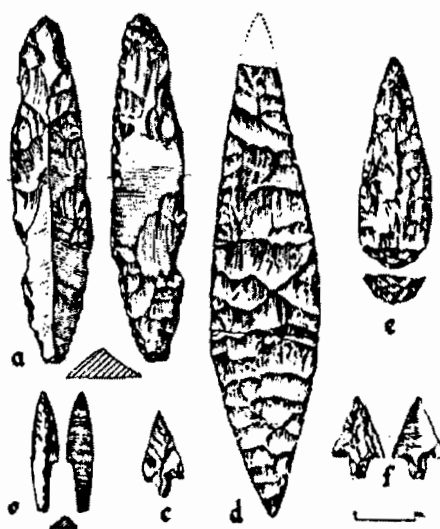

τυποποίηση. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους μπορεί να τα εξηγήσει, κανείς με βάση την υπόθεση ότι κατασκευάζονταν «επί τούτω» και επί τόπου, μπροστά στο θήραμα δηλαδή και όχι από πριν, και με τη χρήση ενός φυσικού αντικείμενου (πέτρας) και όχι εργαλείου για τη διαμόρφωσή τους. Η εμφάνιση της τυποποίησης (από την Αχελαιά περίοδο και μετά -700.000 π.χ. και μετά· βλ.εικ.2, 3) σημαίνει ότι το εργαλείο κατασκευάζεται πια από πριν -σε ώρασχόλης- και όχι μπροστά στο βιολογικό ερέθισμα και με τη χρήση ενός άλλου ειδικά διαμορφωμένου εργαλείου. Η αυξανόμενη τυποποίηση της μορφής, με άλλα λόγια, υποδηλώνει δύο αφαιρέσεις τεράστιας σημασίας: α) η άμεση συγκεκριμένη αίσθηση του βιολογικού ερεθίσματος

Ε
ι
κ
·
2

Ε
ι
κ
·
3

αντικαθίσταται από την αφηρημένη παράστασή του· β) ο κατασκευαστής του εργαλείου καθοδηγείται από ένα αφηρημένο τύπο τον οποίον και υλοποιεί. Για να το πούμε ακόμα πιο

απλά, «έχει στο κεφάλι του» την αφηρημένη παράσταση τόσο του βιολογικού ερεθίσματος (θήραμα) όσο και του εργαλείου (του ιδανικού τύπου στην πραγμάτωση του οποίου και αποβλέπει). Από τη στιγμή που εμφανίζονται αυτές οι αφαιρέσεις, μπορούμε να υποθέσουμε και την παράλληλη εμφάνιση της γλώσσας – και αυτό γιατί και στην περίπτωση της γλώσσας λειτουργούν ανάλογες νοητικές διαδικασίες. Θυμίζω το χαρακτηριστικό της μετάθεσης και την παρατήρηση μας ότι το νόημα αποτελεί μία αφηρημένη / γενικευμένη αντανάκλαση του «πράγματος».

Ας συνοψίσουμε: μέχρι τη στιγμή αυτή διαθέτουμε τα παρακάτω στοιχεία για την αντιμετώπιση του ερωτήματος της γένεσης της γλώσσας: α) τη σχέση ομιλίας / πρακτικής δραστηριότητας (εργασίας) σε επίπεδο **εγκεφαλικής συγκρότησης** (έλεγχος ομιλίας / δεξιότητας (= εργαλεία / εργασία) από το αριστερό ημισφαίριο) και β) τη σχέση ομιλίας / (τυποποιημένων) εργαλείων σε επίπεδο **νοητικό** (αφαίρεση). Η δεύτερη αυτή σχέση μάς επιτρέπει να κάνουμε και κάποιες χρονολογικές υποθέσεις για τη γένεση της γλώσσας (όχι πριν την εμφάνιση των τυποποιημένων εργαλείων). Το ερώτημα που μας απασχολεί σίγουρα θα προωθηθεί παραπέρα αν καταλήξουμε σε κάποια άποψη ερμηνευτική της (διαπιστωμένης) σχέσης ομιλίας / πρακτικής δραστηριότητας (= εργαλεία / εργασία). Στην κατεύθυνση αυτή θα μας φανούν χρήσιμες κάποιες παρατηρήσεις από την *οντογένεση της γλώσσας* και κάποιες ιστορικές υποθέσεις. Ο Vygotsky (στη μελέτη του *Tool and Speech in Language Development*) παρατηρεί τη στενή αλληλεξάρτηση ομιλίας / πρακτικής δραστηριότητας στα μικρά παιδιά. Η πρακτική δραστηριότητα των παιδιών συνοδεύεται πάντοτε από ομιλία. Μάλιστα, όσο πιο δύσκολο το πρακτικό εγχείρημα τόσο πιο άφθονη χρήση ομιλίας κάνει το παιδί. Σε ορισμένες περιπτώσεις η ομιλία είναι τόσο απαραίτητη στο παιδί ώστε, σημειώνει ο Vygotsky, αν δεν του επιτρέψουμε να μιλάει δεν είναι καν σε θέση να εκτελέσει την εργασία που του έχουμε αναθέσει. Τις ίδιες παρατηρήσεις κάνει και ο Piaget (*The Language and Thought of the Child*): «για το παιδί οι λέξεις είναι πολύ πιο κοντά στην πράξη και στην κίνηση από ό,τι για μας... Το παιδί υποκύπτει στην ανάγκη, ακόμα και όταν είναι μόνο, να μιλάει καθώς δρα, να συνοδεύει τις δραστηριότητές του με ένα παιχνίδι ήχων και λέξεων».

Πώς εξηγείται αυτή η εντυπωσιακή αλληλοεξάρτηση ομιλίας /πρακτικής δραστηριότητας στο παιδί; Σύμφωνα με το Vygotsky, η ομιλία δεν «συνοδεύει» απλά την πρακτική δραστηριότητα του παιδιού (εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το παιδί διαθέτει πρακτικές ικανότητες –δρα– και πριν αρχίσει να μιλάει) αλλά την *οργανώνει /την προγραμματίζει / την κατευθύνει*. Με αυτή την έννοια, το παιδί δρα τόσο με τα χέρια του (και τις τεχνητές του επεκτάσεις, τα εργαλεία) όσο και με την ομιλία. Ανάλογες (περίπου) παρατηρήσεις για τον οργανωτικό (ως προς την πρακτική δραστηριότητα του παιδιού) χαρακτήρα της ομιλίας μπορεί να βρει κανείς και στον Piaget.

Ανάλογη –στο επίπεδο της ιστορίας αυτή τη φορά– είναι και η υπόθεση του Έγκελς για τη σχέση ομιλίας / εργασίας: «Η κυριαρχία πάνω στη φύση που αρχίζει με την ανάπτυξη του χεριού, με την εργασία [εργαλεία], πλάταινε με κάθε νέα πρόοδο τον ορίζοντα του ανθρώπου. Συνεχώς αυτός ανακάλυπτε στα αντικείμενα της φύσης καινούργιες ιδιότητες. Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη της εργασίας συνεργούσε κατ' ανάγκη στη στενότερη προσέγγιση των μελών της κοινωνίας μεταξύ τους με το να πληθαίνει τις περιπτώσεις αλληλοβοήθειας, κοινής δράσης και φανερώνοντας τα πλεονεκτήματα που παρείχε στο κάθε άτομο η κοινή δράση. Με λίγα λόγια,

οι άνθρωποι στην πορεία της γένεσης τους έφτασαν σε ένα σημείο όπου είχαν κάτι να πούνε ο ένας στον άλλον. Η ανάγκη οδήγησε στη δημιουργία του οργάνου της. Η εξήγηση αυτή της γένεσης της γλώσσας από την εργασία και παράλληλα με την εργασία είναι η μόνη σωστή».

Έτσι, παράλληλα με τα «υλικά» εργαλεία με τα οποία ο άνθρωπος παρεμβαίνει στην φύση αναπτύχθηκε και το ψυχολογικό «εργαλείο» – η γλώσσα. Το ψυχολογικό αυτό «εργαλείο» – διευκολύνοντας και διευρύνοντας τις σχέσεις των μελών της κοινότητας– έκανε άπειρα πιο αποτελεσματική –οργάνωσε την παρέμβαση τους (μέσω των υλικών εργαλείων)– στη φύση. Ο νέος –και μοναδικός– αυτός τρόπος προσαρμογής στο περιβάλλον καταγράφηκε στη βιολογική συγκρότηση του ανθρώπου (εγκέφαλος-έλεγχος ομιλίας-δεξιότητας από το ίδιο ημισφαίριο). Τα ζώα δεν διαθέτουν «δεξιότητα» –προτιμησιακή χρήση ενός μέλους– επειδή, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, δεν χρησιμοποιούν / κατασκευάζουν εργαλεία – δεν εργάζονται. Θα μπορούσαμε τώρα να προσθέσουμε ότι για τον ίδιο λόγο δεν διαθέτουν ομιλία.

Η συζήτηση που προηγήθηκε επιχείρησε να καταγράψει όλο το εύρος των δεδομένων που σχετίζονται με το πρόβλημα της προέλευσης της ομιλίας. Δεν εξαντλήθηκε φυσικά το φάσμα των θεωριών για την προέλευση της ομιλίας. Θα αναφερθούμε σύντομα σε άλλες τρεις: α) στη **θεωρία της ονοματοποιίας**, που βρίσκει την αρχή της ομιλίας στη μίμηση ήχων της φύσης που χρησιμοποιήθηκαν για να δώσουν τα ονόματα των ζώων και των φυσικών γεγονότων, και β) στη **θεωρία των επιφωνημάτων**, που θεωρεί τα επιφωνήματα ως αφετηρία της ομιλίας. Και οι δύο αυτές θεωρίες (την πρώτη μάλιστα την έβρισκε ελκυστική και ο ίδιος ο Δαρβίνος) είναι θεωρίες μίμησης – αναζητούν τα *φυσικά* πρότυπα της γλώσσας. Δεν ασχολούνται με τους ευρύτερους όρους της γένεσης της ομιλίας και δεν εξηγούν πώς ο αυθαίρετος χαρακτήρας της γλώσσας γεννήθηκε από μια αυθαίρετη αφετηρία. Και τέλος, γ) στη **θεωρία των χειρονομιών** (τη βρίσκουμε ήδη στον Condillac και στον Rousseau): σύμφωνα με τη θεωρία αυτή η αφετηρία της ομιλίας βρίσκεται σ' ένα πρωταρχικό σύστημα χειρονομιών. Την άποψη αυτή τη δέχονται σήμερα ορισμένοι νευρογλωσσολόγοι (Kimura) καθώς και γλωσσολόγοι (Tranc Duc Tho). Η πεποίθησή τους είναι ότι οι χειρονομίες αποτέλεσαν ένα σύστημα προδρομικό της ομιλίας (που ενδεχόμενα συσχετίζεται με την πρωιμότετη εκείνη φάση όπου τα ανθρώπινα εργαλεία εμφανίζουν ελάχιστη τυποποίηση).

IV. ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ: ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ F. DE SAUSSURE

ΣΥΣΤΗΜΑ – ΣΥΜΠΑΡΑΘΕΣΗ / ΑΘΡΟΙΣΜΑ

Το σύστημα διαφέρει από τη συμπαράθεση / άθροισμα κατά το ότι τα στοιχεία που συγκροτούν ένα σύστημα δεν μπορούν να οριστούν παρά μόνο με αναφορά στις σχέσεις τους με τα άλλα στοιχεία του συστήματος.

Παράδειγμα:

Ο σπόγγος και ο πίνακας αποτελούν σύστημα, με την έννοια ότι για να ορίσουμε το σπόγγο πρέπει να αναφερθούμε αναγκαστικά στον πίνακα – στη σχέση του σπόγγου με τον πίνακα. Ένας σπόγγος, ένα κουτί τσιγάρα και μία αρμαθιά κλειδιά αποτελούν συμπαράθεση / άθροισμα –και όχι σύστημα–, με την έννοια ότι προκειμένου να ορίσουμε κάποιο από αυτά δεν μας χρειάζεται να αναφερθούμε στα άλλα.

Η γλώσσα είναι ένα σύστημα.

Η αναγνώριση της συστηματικότητας της γλώσσας σημαδεύει τη γέννηση της νεότερης γλωσσολογίας. Το όνομα με το οποίο κύρια συνδέεται η αναγνώριση και μελέτη του συστηματικού χαρακτήρα της γλώσσας είναι το Ferdinand de Saussure. Κύριο έργο του είναι το *Cours de linguistique générale* (Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας· 1916), που δεν το έγραψε ο ίδιος – βασίζεται στις σημειώσεις που κράτησαν μαθητές του από τις διαλέξεις του.

ΟΜΙΛΙΑ-ΓΛΩΣΣΑ-ΛΟΓΟΣ

Η τριπλή αυτή διάκριση του Saussure υπαγορεύεται σε σημαντικό ποσοστό από την έννοια της συστηματικότητας.

Με τον όρο *γλώσσα* [langue], εννοεί το σύστημα που ορίζεται από τις σχέσεις των γλωσσικών στοιχείων. Ο όρος *λόγος* [parole] αναφέρεται στην πραγμάτωση αυτού του συστήματος, της γλώσσας (langue), από το κάθε άτομο της γλωσσικής κοινότητας – στη χρήση του. Η *ομιλία* [langage] είναι το συνολικό γλωσσικό φαινόμενο – η ενότητα γλώσσας και λόγου.

Διατυπώσεις του Saussure που βοηθούν στην κατανόηση των διακρίσεων αυτών:

«Η γλώσσα [langue] είναι το σύνολο των γλωσσικών συνηθειών που επιτρέπουν σ' ένα υποκείμενο να κατανοεί και γίνεται κατανοητό».

«Η γλώσσα [langue] είναι ένας θησαυρός που η πρακτική του λόγου [parole] έχει αποθέσει στα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας, ένα σύστημα που υπάρχει μέσα σε κάθε κεφάλι».

«Η γλώσσα [langue] υπάρχει ως ένα σύνολο αποτυπωμάτων που έχουν αποθεθεί στον εγκέφαλο κάθε μέλους μιας κοινότητας – μοιάζει, θα μπορούσε να πει κανείς, μ' ένα λεξικό που αντίτυπα του, ίδια κι απαράλλαχτα, έχουν μοιραστεί σε κάθε άτομο. Η γλώσσα [langue], που υπάρχει μέσα σε κάθε άτομο, είναι κοινή για όλα τα άτομα και δεν επηρεάζεται από τη θέληση τους».

Ποια είναι η σχέση γλώσσας [langue] και λόγου [parole];

Το γλωσσικό σύστημα και η πραγμάτωση του βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης. Όπως σημειώνει ο Saussure, η γλώσσα (langue, το γλωσσικό σύστημα) είναι ταυτόχρονα «εργαλείο για τον λόγο [parole] και προϊόν του λόγου». Είναι εργαλείο για τον λόγο, γιατί ο ομιλητής χρησιμοποιεί το γλωσσικό σύστημα για να επικοινωνήσει, και είναι προϊόν του λόγου, γιατί η γλώσσα είναι ένας «θησαυρός», «ένα σύνολο αποτυπωμάτων» που η πρακτική του λόγου έχει «αποθέσει», ως σύστημα, στο κεφάλι κάθε μέλους της γλωσσικής κοινότητας; Το γλωσσικό σύστημα [langue] «γεννήθηκε» από την πρακτική του λόγου [parole] και «γεννά» την πρακτική του λόγου. Η οντογένεση της γλώσσας δίνει ένα απλό, κατανοητό, παράδειγμα αυτής της αλληλεξάρτησης: το μικρό παιδί «αποσπά» το γλωσσικό σύστημα –μαθαίνει τη γλώσσα– μέσα από την πρακτική του λόγου [parole] στην οποία εκτίθεται –μέσα από την σχέση του με τα ενήλικα μέλη της γλωσσικής κοινότητας– και χρησιμοποιεί –όλο και πιο επιτυχημένα, καθώς μεγαλώνει– το σύστημα αυτό για να επικοινωνήσει με τα άλλα μέλη της γλωσσικής κοινότητας.

Παρατήρηση:

Όπως επισημαίνει ο Saussure, ο λόγος [parole] έχει γενικά ιστορική προτεραιότητα. Επιπλέον, ο λόγος είναι εκείνος που προκαλεί τις αλλαγές στο σύστημα: «οι εντυπώσεις που δεχόμαστε ακούγοντας τους άλλους, αυτές κυρίως αλλάζουν τις γλωσσικές μας συνήθειες».

Παρά την αλληλεξάρτησή τους, η γλώσσα και ο λόγος δεν παύουν να είναι, επισημαίνει ο Saussure, δυο εντελώς ξεχωριστά πράγματα. Η γλώσσα [langue] έχει κοινωνικό χαρακτήρα, στον βαθμό που είναι αναγκαστική για κάθε μέλος της γλωσσικής κοινότητας – το γλωσσικό σύστημα αντιπροσωπεύει ένα «συμβόλαιο» των μελών της κοινότητας, που δεν μπορεί να παραβιαστεί. Ο λόγος [parole] –πραγμάτωση/χρήση του συστήματος–, αντίθετα, έχει ατομικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι ο ομιλητής μπορεί να επιλέξει τί, πότε, πώς, αν θα πει κάτι, ενώ δεν μπορεί να επιλέξει αν θα κινηθεί ή όχι μέσα στη «γλώσσα» –στο γλωσσικό σύστημα–, εφόσον το γλωσσικό σύστημα αποτελεί ένα «δοσμένο», απαραβίαστο «συμβόλαιο».

Από τα χαρακτηριστικά της ατομικότητας και της δυνατότητας επιλογής προκύπτει το χαρακτηριστικό της ετερογένειας και της μη συστηματικότητας του λόγου [parole]. Από το χαρακτηριστικό του κοινωνικού χαρακτήρα της γλώσσας [langue] –δεσμευτικό «συμβόλαιο» για όλα τα μέλη της κοινότητας– προκύπτει το χαρακτηριστικό της ομοιογένειας της γλώσσας.

Η γλώσσα είναι μορφή και όχι ουσία (ή ύλη)

Η διατύπωση αυτή συνδέεται άμεσα με την έννοια του συστήματος. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, τα στοιχεία που συγκροτούν ένα σύστημα –σε αντίθεση με τα στοιχεία ενός αθροίσματος

/συμπαράθεσης- δεν μπορούν να οριστούν «από μόνα τους» –με αναφορά στην ιδιαίτερη υπόστασή τους– αλλά μόνο μέσω της *σχέσης* τους με τα άλλα στοιχεία του συστήματος. Έτσι, στο σκάκι λ.χ. εκείνο που έχει σημασία δεν είναι τα υλικά από τα οποία είναι κατασκευασμένο (η ύλη του) το πιόνι αλλά οι σχέσεις του με τα άλλα πιόνια. Αντίστοιχα στη *γλώσσα* –το γλωσσικό σύστημα– **εκείνο που έχει σημασία δεν είναι η ύλη, η ουσία των στοιχείων της αλλά οι σχέσεις των στοιχείων της**. Όπως στο σκάκι μπορούμε να έχουμε πιόνια από διάφορα υλικά χωρίς αυτό να επηρεάζει το παιχνίδι (το σύστημα), έτσι και στο γλωσσικό σύστημα μπορούν τα στοιχεία του να εκφράζονται με διαφορετικά υλικά (φωνητικά λ.χ. ή γραφικά) χωρίς αυτό να επηρεάζει το σύστημα. Με αυτή την έννοια θα πρέπει να κατανοηθεί καταρχήν η διατύπωση «η γλώσσα είναι μορφή και όχι ουσία (ή ύλη)».

Παρατήρηση:

Η ανεξαρτησία μορφής και ουσίας / ύλης αφορά, κατά τον Saussure, και τις δύο όψεις του βασικού στοιχείου του γλωσσικού συστήματος (του *γλωσσικού σημείου*, δηλαδή) – αφορά και το σημαίνον και το σημαινόμενο. Το σημαίνον είναι «μορφή και όχι ουσία» –είναι ανεξάρτητο από την «ύλη» με την οποία συνδέεται– με δύο έννοιες: α) όπως είδαμε, παραπάνω, μπορεί να «υλοποιηθεί» με ποικίλα «υλικά» (φωνητικά, γραφικά)· β) η φωνητική «πρώτη ύλη» / ουσία που χρησιμοποιεί η γλώσσα για να εκφράσει τα σημαίνοντα της είναι ένα άμορφο πλαστικό υλικό που μορφοποιείται από τη γλώσσα, κατατέμενεται, δηλαδή σε διακριτές μονάδες (θυμηθείτε το χαρακτηριστικό «ασυνεχής χαρακτήρας των γλωσσικών μονάδων»). Έτσι το σημαίνον «είναι μορφή και όχι ουσία» με την έννοια ότι η πρώτη ύλη από την οποία αποτελείται υφίσταται μορφοποίηση.

Το σημαινόμενο είναι αντίστοιχα μορφή και όχι ουσία με την έννοια ότι το νόημα αποτελεί τη μορφοποίηση μιας άμορφης «νοηματικής πρώτης ύλης». Χωρίς τη γλώσσα η σκέψη είναι ένα «άμορφο», «αχαρτογράφητο νέφος». Τα νοήματα δεν προϋπάρχουν του γλωσσικού συστήματος –της γλώσσας– γεννιούνται από αυτό.

Οι διαφορές *γλώσσας* [langue] και *λόγου* [parole] επιβάλλουν, κατά τον Saussure, την αναγνώριση δύο γλωσσολογιών, της *γλωσσολογίας της γλώσσας* και της *γλωσσολογίας του λόγου* ή της εσωτερικής γλωσσολογίας και της εξωτερικής γλωσσολογίας.

ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ / ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Με τους όρους αυτούς διακρίνει ο Saussure το γλωσσικό σύστημα, όπως υφίσταται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, από την ιστορία του. Ποια είναι η σχέση συγχρονίας/ διαχρονίας; Όπως και στην περίπτωση της διάκρισης *γλώσσας* / *λόγου*, ο Saussure ξεκινάει επισημαίνοντας την αλληλεξάρτηση των δύο φαινομένων:

«Η ομιλία πάντοτε υπονοεί ένα εδραιωμένο σύστημα και μια εξέλιξη – είναι πάντοτε ένας θεσμός του παρόντος και ταυτόχρονα προϊόν του παρελθόντος. Σε πρώτη ματιά μοιάζει πολύ απλό να διακρίνει κανείς το σύστημα από την ιστορία του, αυτό που είναι από αυτό που ήταν, στην πραγματικότητα όμως η *σχέση που τα ενώνει είναι τόσο στενή ώστε να είναι σχεδόν αδύνατο να τα ξεχωρίσουμε*».

Επιπλέον: «οι δυνάμεις που έχουν διαμορφώσει ένα συγχρονικό σύστημα φωτίζουν την αληθινή του φύση». Τέλος, η διάκριση ανάμεσα στο σύστημα και στην ιστορία του είναι σε κάποιο ποσοστό *τεχνητή*, στον βαθμό που υπονοεί ότι το συγχρονικό σύστημα είναι «ακίνητο», δεν εμπεριέχει εξελικτικές «κινήσεις» ανάλογες με εκείνες που το διαμόρφωσαν – πράγμα που δεν ισχύει, όπως σημειώνει ο Saussure. Παρά την αλληλεξάρτησή τους, το σύστημα και η ιστορία του –η συγχρονία και η διαχρονία– δεν παύουν, κατά τον Saussure, να αποτελούν *δύο ξεχωριστά αντικείμενα*. Όπως στην περίπτωση του σκακιού δεν μας χρειάζεται, για να παρακολουθήσουμε κάποια φάση του παιχνιδιού, να ξέρουμε την «ιστορία» της, τις κινήσεις που τη «γέννησαν», έτσι και στη γλώσσα, δεν μας χρειάζεται, για να περιγράψουμε κάποιο συγχρονικό γλωσσικό σύστημα, να αναφερθούμε στην ιστορία του. Απλά αρκεί να εντοπίσουμε τα στοιχεία που το συγκροτούν και τις μεταξύ τους σχέσεις. Άλλωστε, έτσι λειτουργεί και ο ομιλητής μιας γλώσσας. Για τον ομιλητή η εξελικτική διαδοχή που γέννησε το γλωσσικό σύστημα δεν υπάρχει. Η συγχρονία είναι «η γνήσια και μοναδική πραγματικότητα για την κοινότητα των ομιλητών». Γι' αυτό και ο γλωσσολόγος που θέλει να κατανοήσει μια συγχρονική φάση «πρέπει να αφήσει στην άκρη ό,τι την παρήγαγε και να αγνοήσει τη διαχρονία. Δεν μπορεί να μπει στη συνείδηση των ομιλητών παρά μόνο σβήνοντας το παρελθόν». Έτσι για τον γλωσσολόγο η συγχρονία έχει απόλυτη προτεραιότητα απέναντι στη διαχρονία.

Άλλες διαφορές συγχρονίας / διαχρονίας:

α) οι διαχρονικές αλλαγές γεννιούνται έξω από το γλωσσικό σύστημα –τη *γλώσσα* [langue]– στον λόγο [parole] – στη χρήση της γλώσσας: «το σπέρμα κάθε αλλαγής βρίσκεται στον λόγο». «Οι εντυπώσεις που δεχόμαστε ακούγοντας τους άλλους, αυτές κυρίως αλλάζουν τις γλωσσικές μας συνήθειες»·

β) οι νόμοι της συγχρονίας διαφέρουν από τους νόμους της διαχρονίας: οι συγχρονικοί νόμοι περιγράφουν μία κατάσταση –μία συγκεκριμένη *διάταξη* στοιχείων– ενώ οι διαχρονικοί νόμοι αναφέρονται σε δυναμικές διαδικασίες που παράγουν κάποιο αποτέλεσμα (αντικατάσταση λ.χ. ενός στοιχείου από κάποιο άλλο)·

γ) η συγχρονική περιγραφή –αντίθετα με τη διαχρονική– ποτέ δεν υπερβαίνει τα «όρια» μιας συγκεκριμένης γλώσσας (ή ακόμα και διαλέκτου). Έτσι η διαχρονική μελέτη της νέας ελληνικής μας οδηγεί –αντίθετα από τη συγχρονική της μελέτη– μέσω της αρχαίας ελληνικής στην ινδοευρωπαϊκή.

δ) οι διαχρονικές αλλαγές δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα –δεν αποτελούν σύστημα– είναι μεμονωμένα «γεγονότα».

Οι διαφορές συγχρονίας / διαχρονίας επιβάλλουν κατά το Saussure, την αναγνώριση δυο γλωσσολογιών, της *συγχρονικής (ή στατικής) γλωσσολογίας* και της *διαχρονικής (εξελικτικής / ιστορικής) γλωσσολογίας*. Η συγχρονική γλωσσολογία ασχολείται με «τις λογικές και ψυχολογικές σχέσεις που συνδέουν όρους που συνυπάρχουν και που αποτελούν σύστημα στη συλλογική συνείδηση των ομιλητών». Η διαχρονική γλωσσολογία ασχολείται με «τις σχέσεις που συνδέουν διαδοχικούς όρους που δεν γίνονται αντιληπτοί από τη συλλογική συνείδηση αλλά αντικαθιστούν οι μεν τους δε χωρίς να αποτελούν σύστημα».

Παρατήρηση:

Οι διακρίσεις γλώσσας /λόγου και συγχρονίας /διαχρονίας είναι και οι δύο συνάρτηση της εννοίας σύστημα. Αυτό που ουσιαστικά αντιπαράκειται είναι το γλωσσικό σύστημα –η γλώσσα–

με την (μη συστηματική) χρήση του –το, λόγο– από το ένα μέρος, και τη (μη συστηματική) ιστορία του, από το άλλο.

ΑΞΙΑ

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, τα στοιχεία ενός συστήματος ορίζονται στη βάση των σχέσεων που συνάπτουν μεταξύ τους. Ο όρος **αξία** χρησιμοποιείται από τον Saussure για να δηλωθεί αυτό ακριβώς το χαρακτηριστικό των στοιχείων ενός συστήματος: «η γλώσσα [langue] είναι ένα σύστημα αλληλεξαρτημένων όρων στο οποίο η αξία του κάθε όρου προκύπτει από την ταυτόχρονη παρουσία του άλλου».

Παρατήρηση:

Ο Saussure τονίζει ότι η αξία ενός όρου δεν πρέπει να συγχέεται με το νόημα του. Έτσι οι λέξεις *αρνί* και *sheep* ‘πρόβατο’ έχουν το ίδιο νόημα, αλλά διαφορετική αξία: στο σύστημα της αγγλικής η λέξη *sheep* σχετίζεται με τη λέξη *mutton* (το αρνί ως έδεσμα), ενώ δεν εμφανίζεται αντίστοιχη σχέση στο σύστημα της νέας ελληνικής: η λέξη *αρνί* χρησιμοποιείται τόσο για το ζώο όσο και για το έδεσμα. «Η αξία κάθε όρου», επισημαίνει ο Saussure, «προσδιορίζεται από το περιβάλλον του» – από τις σχέσεις του με τους άλλους όρους (στοιχεία) του συστήματος.

ΕΙΔΗ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Οι σχέσεις ανάμεσα στους όρους του γλωσσικού συστήματος είναι βασικά, δύο ειδών: **συνταγματικές** και **παραδειγματικές** (associatives – «συνειρμικές», κατά την ορολογία του Saussure). Οι συνταγματικές σχέσεις καθορίζονται από τη γραμμικότητα της ομιλίας, από το γεγονός ότι τα στοιχεία της ομιλίας εμφανίζουν διαδοχή. Ονομάζουμε συνταγματική σχέση τη σχέση ενός όρου του γλωσσικού συστήματος, με τα συμφραζόμενα του, με τους όρους που προηγούνται ή έπονται. Παράδειγμα:

η ανθρώπινη ζωή

Κάθε όρος στη φράση αυτή συνδέεται συνταγματικά με ό,τι προηγείται και ό,τι έπεται. Οι συνδυασμοί όρων που προκύπτουν από τη γραμμικότητα ονομάζονται **συντάγματα**. Η αξία των όρων ενός συντάγματος προκύπτει από τη σχέση του καθενός με ό,τι προηγείται ή έπεται (ή και τα δύο).

Οι παραδειγματικές σχέσεις δεν βασίζονται στη γραμμικότητα. Είναι οι σχέσεις ενός όρου με κάποιους άλλους όρους με τους οποίους έχει κάτι κοινό: η σχέση του όρου *διαβάζω*, λ.χ. με τους όρους *διάβασμα*, *ανάγνωση*, *γράφω*. Ενώ οι συνταγματικές σχέσεις είναι *in praesentia* – βασίζονται σε δύο ή περισσότερους όρους που συνεμφανίζονται σε μια διαδοχή–, οι παραδειγματικές σχέσεις είναι *in absentia*, συνδέουν όρους που δεν συνεμφανίζονται αλλά αποτελούν μία «μνημονική σειρά». Οι παραδειγματικές σχέσεις αποτελούν μέρος της «εσωτερικής αποθήκης που συγκροτεί τη γλώσσα του κάθε ομιλητή».

Κατανομή ενός όρου του γλωσσικού συστήματος ονομάζουμε τα περιβάλλοντα στα οποία μπορεί να εμφανιστεί.

Είδη κατανομής:

α) **ισοδύναμη κατανομή:** στο περιβάλλον ο _____ *τρέχει* μπορούν να εμφανιστούν οι όροι *Γιάννης, σκύλος* κ.τ.λ. (*Ο Γιάννης τρέχει, Ο σκύλος τρέχει*). Οι όροι αυτοί έχουν ισοδύναμη κατανομή. Στο περιβάλλον ___όνος μπορούν να εμφανιστούν τα φωνήματα /ρ/, /t/: *πόνος, τόνος*. Και αυτά εμφανίζουν *ισοδύναμη* κατανομή.

β) **συμπληρωματική κατανομή:** στο περιβάλλον ο _____ *τρέχει*, μπορούν να εμφανιστούν μόνο ουσιαστικά και όχι ρήματα. Τα ουσιαστικά και τα ρήματα βρίσκονται σε *συμπληρωματική* κατανομή – δεν εμφανίζονται στο ίδιο περιβάλλον.

γ) **ελεύθερη αλλαγή** παρουσιάζουν οι όροι που εμφανίζονται στο ίδιο περιβάλλον, χωρίς όμως να προκαλούν νοηματικές διαφορές. Έτσι η εναλλαγή του -πt- και του -nd- στο περιβάλλον με ___a (μέντα, μένδα) δεν αλλάζει το νόημα, ενώ αντίθετα, η εναλλαγή του /ρ/ και του /t/ στο περιβάλλον ___όνος δημιουργεί διαφορετικές λέξεις: *πόνος, τόνος*.

ΤΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ

Η αναγνώριση, από τον Saussure, της συστηματικότητας της γλώσσας αποτελεί, ουσιαστικά, τη ληξιαρχική πράξη γέννησης της γλωσσολογίας ως αυθύπαρκτης επιστήμης, ως επιστήμης δηλ. με διαγεγραμμένο αντικείμενο. Από την άποψη αυτή η προσφορά του είναι αντίστοιχη με εκείνη του Δαρβίνου στον χώρο της φυσικής ιστορίας: όπως ο Δαρβίνος, εισάγοντας την έννοια της εξέλιξης και της φυσικής επιλογής, δημιουργεί την **επιστήμη** της φυσικής ιστορίας, έτσι και ο Saussure, αναδεικνύοντας το **συστηματικό** χαρακτήρα της γλώσσας δημιουργεί την **επιστήμη της γλωσσολογίας**. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι συγκεκριμένες απόψεις του Saussure για το γλωσσικό σύστημα δεν επιδέχονται κριτική. Η κύρια κριτική στην οποία υποβλήθηκαν οι απόψεις αυτές είναι, περίπου, η εξής: ο διαχωρισμός του γλωσσικού συστήματος -της *γλώσσας* [langue]- από τη χρήση του, τον *λόγο* [parole], και η έμφαση σε μία «καθαρή» γλωσσολογία, τη γλωσσολογία της «γλώσσας» (εσωτερική γλωσσολογία), οδηγεί ουσιαστικά σε μια αλγεβρική αντίληψη για την ανθρώπινη γλώσσα - στη θεώρησή της ως ενός συστήματος συμβόλων (σημείων) που συνδέονται μεταξύ τους με κάποιες «πράξεις» (συνταγματικές / παραδειγματικές σχέσεις). Αν, ωστόσο, η άλγεβρα μπορεί να αναχθεί στη γλώσσα –είναι κι αυτή ένα είδος γλώσσας–, η γλώσσα δεν μπορεί να αναχθεί στην άλγεβρα - είναι ένα άπειρα πιο πλούσιο και πολύπλοκο σύστημα.

ΟΡΙΣΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

Sapir

Η γλώσσα είναι μια καθαρά ανθρώπινη μη ενστικτώδης μέθοδος για τη μετάδοση ιδεών, συναισθημάτων, επιθυμιών μέσω συμβόλων που παράγονται εκούσια

Bloch & Trager

Η γλώσσα είναι ένα σύστημα αυθαίρετων φωνητικών συμβόλων μέσω των οποίων μια κοινωνική ομάδα λειτουργεί ως σύνολο.

Robins

Οι γλώσσες είναι συμβολικά συστήματα ... που βασίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε καθαρή ή αυθαίρετη σύμβαση.

Croce

Η γλώσσα είναι αρθρωμένος ήχος που χρησιμεύει για την έκφραση της σκέψης.

Erdmann

Η γλώσσα δεν είναι ένα είδος επικοινωνίας αλλά ένα είδος σκέψης ... ένα εργαλείο για τη σκέψη.

Fröbes

Η γλώσσα είναι μια διαδοχή λέξεων με τις οποίες ο ομιλητής εκφράζει τις σκέψεις του με την πρόθεση να τις γνωστοποιήσει στον ακροατή

Jespersen

Η γλώσσα είναι μια ανθρώπινη δραστηριότητα που στοχεύει στην κοινοποίηση ιδεών και συναισθημάτων.

De Laguna

Η γλώσσα είναι το μέσο με το οποίο επιτυγχάνεται η ανθρώπινη συνεργασία

Malinowski

Η γλώσσα λειτουργεί σα συνδετικός ιστός για την συνδυασμένη ανθρώπινη δραστηριότητα... Είναι κύρια ένα εργαλείο για την πράξη και όχι για τον στοχασμό Το να τη θεωρούμε ως μέσο για την

*έκφραση της σκέψης ισοδυναμεί με το να υπερτονίζουμε **μία** από τις δευτερογενείς και εξειδικευμένες λειτουργίες της.... Για το παιδί οι λέξεις δεν είναι απλά μέσα έκφρασης αλλά τρόποι πράξης.*

Clark & Mead

Η επικοινωνία –μέσω της γλώσσας– δεν έχει απλά να κάνει με την έκφραση της σκέψης αλλά με τον συντονισμό των ξέχωρων δραστηριοτήτων δύο ή περισσότερων ατόμων σε μια ενιαία κοινωνική δραστηριότητα ... Γλώσσα είναι το εργαλείο που επιτρέπει τον συντονισμό των δραστηριοτήτων των ατόμων ... Τα νοήματα της γλώσσας βρίσκονται, σε τελευταία ανάλυση, στις πράξεις που αυτά υπονοούν.

Βιβλιογραφία μεταφρασμένη στα ελληνικά

- Saussure de, F. [1916] 1979. *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*. Μτφρ. Φ. Αποστολόπουλος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Lyons, J. 2002. *Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία*. Μτφρ. Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ζ. Γαβριηλίδη & Α. Ευθυμίου. Αθήνα: Μεταίχμιο. Τίτλος πρωτοτύπου *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968).
- Lyons, J. 1995. *Εισαγωγή στη γλωσσολογία*. Μτφρ. Μ. Αραποπούλου, Μ. Βραχιονίδου, Κ. Καρρά & Α. Αρχάκης. Επιστ. επιμ. Γ. Καρανάσιος. Αθήνα: Πατάκης. Τίτλος πρωτοτύπου *Language and Linguistics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
- Martinet, A. 1976. *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*. Μτφρ. Α. Χαραλαμπόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Mounin, G. 1988. *Κλειδιά για τη γλωσσολογία*. Μτφρ. Α. Αναστασιάδου-Συμεωνίδου. 2η έκδ. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Σεάτος, Μ. 1971. *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ.
- Φιλιππάκη-Warburton, E. 1992. *Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1980. *Θεωρητική γλωσσολογία. : Εισαγωγή στη σύγχρονη γλωσσολογία*. Αθήνα.
- Χριστίδης, Α.-Φ., σε συν. Μ. Θεοδοροπούλου, 2001. *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Crystall, D. 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Francois, F. 1980. *Linguistique*. Παρίσι: Presses Universitaires de France.
- Fromkin, V. & R. Rodman. 1998. *An Introduction to Language*. 6η έκδ. Fort Worth: Harcourt Brace.
- Soutet, O. 1995. *La linguistique*. Παρίσι: Quadrige /Presses Universitaires de France.
- Trask, R.L. 1999. *Language: The Basics*. 2η έκδ. Routledge.
- Trask, R.L. & B. Mayblin. 2000. *Introducing Linguistics*. UK: Icon Books.
- Yule, G. 1996. *The Study of Language*. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.